

Jean-Baptieste Évariste Pricot de Sainte-Marie, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija* (prevod s francuskog jezika Almira Drina). Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2023, 161 str.

Da je period posljednjih godina osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini još uvijek značajan i zanimljiv istraživačima, svjedoče brojna djela koja su u većim ili manjim razmacima publikovana posljednjih godina u naučnim i popularnim historiografskim okvirima, a među kojima su djela primarnih izvora – sjećanja, putopisi i svjedočanstva – od posebne važnosti, kako zbog svoje brojnosti, tako i zbog značaja za proširivanje saznanja glede osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini tokom prijelomnih 70-ih godina XIX stoljeća.

Veliki broj ovakvih djela nije noootkriven. Naprotiv, ona postoje i nezaobilazan su trag svima onima koji nastoje proučavati stanje u Bosni i Hercegovini tokom druge polovine XIX stoljeća, posebno iz perspektive zapadnih diplomatija. Ipak, mnogi takvi radovi, iako su nastali još u XIX stoljeću, a nerijetko i objavljeni na nacionalnim jezicima stranih putopisaca, dužnosnika i avanturista, širokoj čit

tateljskoj publici u Bosni i Hercegovini dugo vremena su izmicala upravo zbog njihove daljine i nepristupačnosti. Djelo izvornog naziva *L'Herzégovine: étude géographique, historique et statistique*, a koje u prijevodu prevoditeljice Almire Drino nosi istoznačan naslov: *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, autora Jean-Baptiste Evariste Pricota de Sainte-Mariea, nakon prvog izdanja 1875. godine na francuskom, nedavno je, nakon gotovo 150 godina, doživjelo prevod i publikaciju i na našem jeziku, a sve pod uredničkim perom Jasmina Brankovića te u izdanju Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Federalno ministarstvo se i ovom publikacijom pozicioniralo kao izdavač širokog senzibiliteta za oblasti humanističkih nauka, posebno historiografskog polja, nudeći i nadopunjujući onaj prostor u publicistici izvorne građe koji su drugi izdavači izostavili ili usljed tehničko-tehnoloških ili pravno-formalnih razloga nisu

bili u mogućnosti pristupiti njihovoj publikaciji.

Knjiga sadrži tekst prijevoda originala naslova: *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, koji zauzima 161 stranicu, da bi potom uslijedio prilog reprinta izvornog djela na francuskom jeziku, numerisanog sukladno izvorniku. Knjiga sadrži *Riječ odgovornog urednika* Jasmina Brankovića, kao i *Predgovor* koji je ispisao Šaban Zahirović, konsultant u pripremi izdanja te potom slijedi samo djelo koje se sastoji od *Predgovora* autora, *Bibliografije*, te dvije velike i jasno omeđene cjeline od kojih se prva (5–39. str.) može smatrati usko geografsko-historijskim prikazom, dok bi druga (41–149. str.) trebala nositi elemente statističke demografske studije.

Iz redova autorskog predgovora, daju se zaključiti osnovni motivi kreiranja djela *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, a koje je nastalo s ciljem prikazivanja kulturnih, političkih, te općenito, društvenih okolnosti koje su postojale i razvijale se na administrativnom prostoru Hercegovine do vremena konzularne službe Sainte-Mariea od 1870. do

1873. godine. Prvi problem koji autor primjećuje, već na početku, jeste potreba za užim definisanjem prostora Hercegovine, koju on vidi kao upravnu jedinicu u sastavu Bosanskog vilajeta. Autor Hercegovinu jasno odvađa od Bosne prilikom analize, kako na kulturološkom, tako i na geografskom planu. Sve to ukazuje na vrlo aktivan angažman autora u svjetlu savremenih političkih i diplomatskih tokova, koji su Hercegovinu, kao prostor i kao administrativnu jedinicu, pozicionirali sve značajnije na mapi važnih osmanskih graničnih teritorija na prostoru Balkana, posebno uvažavajući njen kulturološki pluralizam, te prepoznajući značajna društvena gibanja koja se dešavaju 70-ih godina XIX stoljeća, čime se djelo preporučuje za još jedno u nizu djela iz domene konzularne literature, izrazito kvalitetnog metodološkog pristupa. Autor u *Predgovoru* ukazuje na najznačajnije dokumente koji su mu služili za pripremanje rada, a to su, prije svega, karte izrazito vojno-strateške provenijencije, te različita “domorodačka literatura” na “slavenskom jeziku”. Značaj djela, autor prepoznaje u prikazu novih, ranije nepoznatih izvora, ali i različitom interpretacijom i

komparacijom onih poznatih, a sve kroz prizmu trogodišnjeg boravka u Mostaru i kvalitetnog poznavanja ljudi i prilika u Hercegovini.

U bibliografskom prikazu koji prethodi studiji, autor lista niz od 35 dokumenata, knjiga i karata, koje je koristio za stvaranje djela, a među kojima se nalazi veliki broj savremene literature tog doba koja je nastajala u putopisnim, vojnim i političkim krugovima. Kada se uzme u obzir jezik kao i porijeklo literature, da se zaključiti kako se među korištenom literaturom nalaze djela domaće štampe, ali i značajan broj knjiga na francuskom, italijanskom, njemačkom, ruskom i turskom jeziku, što govori o dobroj pripremljenosti autora za temu kojom se bavi.

Prvi dio djela: *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, započinje poglavljem pod naslovom *Opća geografija* u kojem autor oslikava osnovne konture provincije Hercegovine s geostrateškog stajališta, definirajući je kao historijsku i geografsku teritorijalnu cjelinu koja se u različitim izvorima naziva drugačijim imenima, označavajući, pri tome, približno isto, razvijajući se u okvirima one jezgre kojom je vladao *herzog* Stje-

pan, po kojem je provincija dobila ime Hercegovina u značenju Hercegovina zemlja. Autor se bavi položajem i površinom Hercegovine sistemski izlažući ranija viđenja, komparirajući ih, da bi na kraju donio samostalan sud, nastojeći, pri tome, poštovati metodološki princip objektivnosti, nerijetko ukazujući na metodološke probleme ranijih istraživanja. On Hercegovinu kotira između Konjica na sjeveru i Trebinja na jugu, Ljubuškog na zapadu i Priboja na istoku, naknadno jasno ispisujući granicu koristeći se geografskim elementima. U daljem tekstu ovog poglavlja, autor izlaže različite toponomastičke analize, prije svega iz domene orografije i hidrografije. Za najveći vrh Hercegovine, autor ubicira Durmitor u visini 7.960 njemačkih stopa, dok za najznačajnije rijeke Hercegovine postavlja Neretvu, ocrtavajući njen tok i pritoke. Drina, s druge strane, broji četiri pritoke i ostavlja joj se značajno manje prostora u odnosu na Neretvu. Zatim, autor opisuje klimu, dajući botaničku i geološku sliku zemlje Hercegovine.

U nastavku prvog dijela autor izlaže historiju prostora Hercegovine kroz različite međaše. *Od*

antičkih vremena do 1389. godine poslije Isusa Krista, naslov je drugog poglavlja u kojem autor daje opširan prikaz prilika u Hercegovini od vremena III stoljeća p.n.e. On za stanovnike Hercegovine prepoznaje *Ardijejce, Delmate i Narese* kao ilirske narode, a locira i glavna urbana središta ilirske civilizacije, nesumnjivo, služeći se djelima rimskih pisaca. U nastavku, autor pristupa tematskim okvirima važnih komunikacijskih i administrativnih elemenata, te izlaže historiju izgradnje saobraćajnica kroz Hercegovinu, mostova, među koje autor svrstava i sam Stari most u Mostaru, datirajući njegovu izgradnju 98. godine n.e. Pored toga, bavi se i razvojem sudskog i administrativnog aparata na tom teritoriju u antička vremena. Kroz dosta opširan i generaliziran pristup, autor pristupa vezivanju antičkih vremena sa srednjim vijekom, iznoseći stajališta koja je savremena nauka već odavno prevazišla, ali koja su tadašnjem konzulu u Mostaru, svakako, morala zvučati izuzetno značajna. U tom svjetlu, važno je primijetiti kako s posebnom pažnjom prati odnose *ugarske krune* prema Bosni te pitanje odnosa ugarskih kraljeva prema vladarima Bosne, što

je svakako moglo imati praktičnu primjenu u savremenoj političkoj zbilji XIX stoljeća.

U poglavlju *Hercegovачke vojvode od 1389. do 1483. godine*, autor, postavljajući međaše na dva značajna datuma bosanskog srednjovjekovlja – smrt kralja Tvrtka s jedne i pad Hercegovine i osnivanje Hercegovачkog sandžaka, s druge strane – otvara dosta širok prostor relativno jake lokalne vlasti, karakteristične za vrijeme nakon vladavine Tvrtka. U tom periodu, autor nastoji prikazati genealogiju porodice Kosača, tendenciozno koristeći svaki argument kako bi ih predstavio što neovisnije od centralne vlasti, a kroz niz diplomatskih, vojnih i unutarpolitičkih istupa o kojima govori. Zanimljivo je i da kraj dinastije Kosača, autor objašnjava pogrešnim političkim pozicioniranjem, odnosno, saradnjom s osmanskim političkim elementom.

Četvrto poglavlje *Turska vladavina od 1483. godine do 1832. godine*, opisuje širok hronološki potez, zbog čega i autor bira nedosljednu tehniku pisanja, a kojom pobrojava samo najznačajnije godine iz historije Hercegovine. Primjetno je da, pritom, ne prati samo dešavanja

u Hercegovini već i ona iz života istaknutih ljudi porijeklom iz Hercegovine, kao što je bio Ahmed-paša, sin hercega Stjepana.

Izrazito studiozan pristup osjeti se u petom poglavlju ovog djela koje nosi naslov *Ali-paša Rizvanbegović, od 1832. do 1849.* i opisuje aktualna dešavanja u političkoj i društvenoj zbilji onovremene Hercegovine, a koja su autoru bliska i od posebne važnosti za dokumentaristiku. U ovom dijelu autor opisuje period ustanka kapetana Gradaševića, ali mnogo više prostora ostavlja vladavini Ali-paše Rizvanbegovića koji će nesuvislo vladati Hercegovinom od 1832. godine do 1851. godine, kada će ga konačno poraziti Omer-paša Latas. Značajno je za primijetiti kako autor u potpunosti pristaje na narativ o zlobnoj strani Ali-pašine ličnosti. Ne nastojeći problematizirati takav prikaz, on zaključuje kako se Hercegovina “više napatila u sedamnaest godina njegove vladavine nego od 1483. do 1832. godine”. Ipak, on njemu priznaje određene privredne uspjehe, koji ipak, ne uspijevaju nadmašiti već formiranu sliku o ovoj historijskoj ličnosti iz recentne prošlosti Hercegovine.

Drugi dio djela *Hercegovina: geografska, historijska i statistička*

studija, sadrži uglavnom statističke podatke iz aktualne društvene, kulturne, privredne i vojno-političke stvarnosti u Hercegovini sedamdesetih godina, a koji su autoru, kao visokom dužnosniku, svakako bili mnogo bliži od historijskih izvora i rasprava. U prvom poglavlju drugog dijela: *Upravna geografija*, autor daje administrativno-pravnu sliku terena uz neobično precizne statističke podatke. Baveći se prikazom aktualnog stanja u *prefekturi* Hercegovini, on opisuje civilni i vojni aparat upravljanja u zemlji, sandžaku i svim pojedinačnim kazama Hercegovačkog sandžaka, iznoseći pri tome sve zanimljivije činjenice iz domene mikrogeografije.

U drugom poglavlju *Stanovništvo* autor se bavi demografskom analizom, pristupajući metodološki na način da izlaže ranije popise stranih i domaćih autora, komparirajući ih s određenim osmanskim popisima, prije svega *Bosanskim almanahom* iz 1872/73. godine. Saint-Marie se posebno osvrće na religijsku sliku stanovništva, uočavajući neslogu između različitih religijskih grupa koju, kako on zaključuje, porta dodatno podstiče.

Čini se kako ga upravo ta okolnost veže za naredno poglavlje:

Religijski elementi. Kroz njegove stranice autor se bavi fenomenom islamizacije u Hercegovini, primjećujući kako je to jedini faktor koji vezuje stanovništvo za osmansku upravu u zemlji, sa svih strana, okruženom kršćanima. Autor izlaže statističke podatke o religijskoj slici Hercegovine na kraju trećeg poglavlja.

Civilna i vojna uprava, naslov je četvrtog poglavlja u kojem autor objašnjava ulogu pojedinih civilnih organa vlasti, i to redom vijeća: *Medžlis idaret liva, Medžlis temiz liva, Tidžaret medžlis, Medžlis beledije, te Zabita medžlis.* On uočava i važnost određenih civilnih službi, neophodnih za održavanje administrativnog života sandžaka, da bi potom izložio, u osnovnim crtama, način djelovanja vojnih i žandarmerijskih snaga, te njihovu brojnost i komandni lanac.

Govoreći o *Proračunu i porezima,* konzul nudi popis osnovnih redovnih i vanrednih poreza koji se ubiru na teritoriji Hercegovine, kao i projekciju ukupnih sredstava koji se od tog iznosa mogu skupiti, kao i o planu utroška sredstava, prikazujući tako ekonomsku sliku stanovništva, njihovu platežnu moć

i izloženost nametima, te nivo realnog ulaganja u provinciju na osnovu prikupljenih poreza.

Seljaci i poljoprivreda još je jedno u nizu socioekonomskih tematskih poglavlja kojima se autor nastoji pozabaviti. Ispravno uočavajući kako je Hercegovina izrazito agrarna zemlja, poljoprivreda je predstavljala osnovnu žilu kucavicu cjelokupnog sistema i života sandžaka. Na osnovu vladinih dokumenata, autor iznosi statistike stočnog i biljnog fonda Hercegovine koje prepoznaje kao značajan strateški element za razvoj provincije.

Potez sličnog naziva: *Poljoprivreda i prirodna bogatstva,* tematski se veže za ranije poglavlje, ali se nešto značajnije bavi specifičnim kategorijama, uzgojem i distribucijom duhana i vina, kao visokotarifnih roba. Osim njih iznose se podaci o šumama Hercegovine i drvnom bogatstvu, rudnicima i eksploataciji rudnih bogatstava, a spominje se i uzgojdudovog svilca.

U dijelu *Trgovina* autor daje informacije o fluktuaciji roba u okvirima administrativne jedinice Hercegovine, te odnosu uvoza i izvoza. Kao najznačajnije robe kojima se trguje u Hercegovini, autor prepoznaje žito,

rižu, pamučnu pređu, so, alkoholna pića, stoku, vosak, vunu, kože i duhan.

Oslikavajući društvene prilike u Hercegovini, autor piše poglavlje *Proizvodnja*, nastojeći predstaviti osnove proizvodne obrasce i društvene skupine koje doprinose razvoju Hercegovine u privrednom smislu. Osnova proizvodnje ostaje izrazito domaća i uglavnom agrarna, dok se zanatski elementi razvijaju pod utjecajem Dalmacije, kao i lokalnih esnafskih krugova. Ovim poglavljem autor zatvara niz tema koje predstavljaju prvorazrednu analizu privrednog života Hercegovine tog doba.

Značajna stanica autora bila je svakako ona iz oblasti saobraćajne komunikacije. Ranije je autor dao sliku historijskog razvoja komunikacija u Hercegovini, da bi se u poglavlju *Prometnice*, posebno pozabavio aktualnim stanjem na terenu u okviru ove oblasti. Locirajući osnovne pravce, njih čak trinaest, iznosi narativnu sliku terena i uslova koji karakterišu pojedinačne rute.

Posljednje poglavlje u knjizi nosi naslov *Svećenstvo i škole*, u kojem se nastoji dati kulturološka slika društveno-prosvjetnog života na terito-

riji Hercegovine, te presjek stanja obrazovanosti stanovništva. Autor promatra ovo pitanje kroz prizmu tri kulturološke grupe podijeljene po etičkom i spolnom standardu, te locirajući najvažnije utjecaje na njihov prosvjetni život. Već je po naslovu vidljivo kako će slika školstva biti gotovo neodvojiva od one religijske i svećeničke službe, uopće.

Općenito gledano, knjiga *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, djelo je izuzetne važnosti za izučavanje društvenih, kulturnih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini u vremenu jasnog slabljenja osmanske političke moći, slikano iz perspektive zapadnih diplomatija. Premda je njegova prvobitna namjena prevaziđena savremenim historiografskim tokovima koji su uveliko izmijenili historiografsku sliku koju u svom djelu nudi Sainte-Marie, danas primarni značaj njegovog djela nije doba o kojem je pisao, nego doba u kojem je pisao, otkrivajući više o sebi i vremenu u kojem je stvarao, nego o primarnom predmetu svog istraživanja. Iako je nastalo u vremenaskom razdoblju kada i mnogi putopisi, sjećanja, pisma i zapisi koji govore o Bosni i Hercegovini s

kraja osmanske vladavine, ne može se reći da se ovo djelo, jednostavno, naslanja na taj literarni korpus. Ono ga konstruktivno upotpunjuje, namećući se kao izuzetno kvalitetna i metodološki ispravno postavljena studija široke baze, što je čini posebno značajnom, kako u svjetlu konzularne literature, tako i u znaku literarnih vrela 70-ih godina XIX stoljeća, u najširem smislu.

Konačno, publikacijom ovog djela, bosanskohercegovačka moderna historiografija, ali i šira javnost, uopće, dobili su priliku iščitavati i izučavati riječi, impresije i vizije konzula, Sainte-Mariea, koji je služio u Hercegovini tokom jednog od najdinamičnijih perioda njene društvene i političke prošlosti.

Faris Šaćić

Ramiza Smajić, *Migracije i Bosanski ejalet: 1683–1718*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022, 390 str.

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju je u okviru svog ovogodišnjeg izdavačkog plana objavio i knjigu naučne saradnice Ramize Smajić. Ova knjiga svojim kvalitetnim sadržajem otvara širok spektar tema iz povijesti osmanske Bosne, razdoblja od 1683. do 1718. godine, i ona u svojoj sveobuhvatnosti i očiglednim novitetima predstavlja važno naučno djelo na polju osmanistike. Nesumnjivo, ova knjiga upotpunjuje naša dosadašnja saznanja o prošlosti Bosanskog ejaleta na prijelazu dvaju stoljeća i time značajno obogaćuje rezultate historiografskih

istraživanja. Vješto slijedeći naučnu metodologiju historijske nauke, autorica detaljno predstavlja šire društveno-političke i vojne prilike u Bosanskom ejaletu koje su bile uzrok migracija u navedenom razdoblju, migracione procese u periodu od 1683. do 1718. godine, značaj tih migracija u formiranju etničke strukture na određenom području, važne društveno-socijalne pojave kao što su: nastanak gradova, dotok novih stanovnika, epidemije, napuštanja sela, organiziranja kućanstva, životni standard, obrazovni nivo, brojne promjene u kulturi življenja i slično.